Tódor Imre

Ellenségkonstruálás. Carl Schmitt és Reinhart Koselleck

Bevezetés

„Vajon mennyi Schmitt rejtőzik Koselleckben, de vajon mennyi Koselleck rejtőzik Schmittben?" – teszi fel a kérdést Reinhard Mehring,[1] mely kérdésfelvetés első részére könynyebben megadhatjuk válaszunk, hisz maga Koselleck nevezi meg Schmittet mint „tanítómesterét", valamint explicit módon utal például doktori disszertációja bevezetőjében annak egyértelmű hatására, hisz köszönetét fejezi ki Schmittnek, aki nélkül könyve nem jöhetett volna létre.[2] A kérdésfelvetés második része enigmatikus és elenyészőbb; azonban annyi bizonyos, hogy ez esetben sem beszélhetünk kizárólagosan egyoldalú hatásról. Amint Schmitt és Walter Benjamin, valamint Schmitt és Hans J. Morgenthau esetében sem annyira egyértelmű az egymásra való hatás,[3] ugyanúgy Schmitt és Koselleck esetében sem annyira evidens a ki kire és hogyan való hatástörténet feltérképezése. Előbbi esetek a húszas évek végén és a harmincas

Tódor Imre (1983) – PhD, filozófiatanár, Márton Áron Gimnázium, Csíkszereda; egyetemi tanársegéd, Sapientia–EMTE, Csíkszereda, todorimre@libero.it

[1] Reinhard Mehring: *Begriffsgeschichte mit Carl Schmitt*. = *Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks*. Szerk. Hans Joas–Peter Vogt. Berlin 2011. 138.

[2] „Herrn Professor Carl Schmitt, der mir in Gesprächen Fragen stellen und Antworten suchen half." Reinhart Koselleck: *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*. Frankfurt am Main 1973. XII. Ugyanezeket a gondolatokat ismétli meg a Manfred Hettling és Bernd Ulrichhal folytatott beszélgetésében is. Vö. Manfred Hettling–Bernd Ulrich: *Formen der Bürgerlichkeit. Ein Gespräch mit Reinhart Koselleck*. = *Bürgertum nach 1945*. Szerk. Manfred Hettling. Hamburg 2005. 54–56.

[3] Walter Benjamin a következőket írja 1930 decemberében Schmitthez címzett levelében: „A kiadómtól Ön néhány napon belül meg fogja kapni *A német szomorújáték eredete* című könyvemet. Soraim nem pusztán a munka érkezését jelzik, hanem egyúttal örömömet is ki szeretném fejezni, azzal, hogy Albert Salomon úr ösztönzésére ezt egyáltalán elküldhetjük Önnek. Bizonyára gyorsan rájön majd, hogy a tizenhetedik századi szuverenitáselmélet bemutatása kapcsán könyvem mily sokat köszönhet Önnek." Idézi Jacob Taubes: *Ad Carl Schmitt. Gegenstrebige Fügung*. Berlin 1987. 27. Taubes a következőképpen értékeli Benjamin levelét: „bomba, mely a levegőbe repítheti a weimari periódus szellemtörténetéről alkotott elképzelésünket." Uo. Giorgio Agamben viszont az elterjedt közkeletű képpel ellentétben azt állítja, hogy a helyzet fordított előjelű, azaz nem Benjaminre hatott Schmitt, hanem pont fordítva. Pontosabban a kezdetet abban látta, hogy Benjamin *Az erőszak kritikája* című műve – mely 1921-ben ugyanannál a folyóiratnál (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik) jelent meg, ahol később Schmitt is publikálja írásait (vö. Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. 1927) – hatott Schmitt szuverenitáselméletére. Agamben meggyőző véleménye az, hogy Schmitt feltehetően már 1915-től ismeri és olvassa a folyóiratot. Vö. Giorgio Agamben: *Stato di eccezione. Homo sacer*. II, 1. Torino 2003. 68–79. Valódi „befolyásról" tárgyalhatunk-e Hans J. Morgenthau esetében? Ha igen, akkor ki befolyásolt kit, és azt milyen mértékben tette; kölcsönösen vagy csupán egyoldalúan; direkt vagy indirekt módon? Lehetséges lenne, hogy a „XX. század Hobbes-a" a zsidó származású, a német pályáját még csak kezdő és még homályos fogalmi világgal rendelkező szerző kritikai megjegyzéseit építette volna be „főművének" soraiba? A vizsgálódás

EME

évek elején játszódnak, amikor Schmitt „már és még nem" írta meg nagyszabású műveit, ez az ötvenes évek közepén játszódik, amikorra Schmitt már megalkotta a nagy opusait. Írásunk első részében Schmitt és Koselleck *levélváltásai* (1953–1980) nyomán próbáljuk rekonstruálni kettejük viszonyát, kiemelve a Koselleck disszertációja körüli intenzív levélváltást és a tényleges személyes találkozásokat (1953–1959).

Carl Schmitt és Reinhart Koselleck

Schmitt máig kiadatlan hagyatéka 52 Schmitthez címzett levelet tartalmaz, de csak három válaszlevelet.[4] Az 1953 és 1959 közti levélváltás kontextusát Koselleck *Kritika és válság* című munkája teremti meg. Koselleck Schmitthez címzett első leveléből (1953. január 21.) Schmitt plettenbergi házában tett első látogatásáról szerezhetünk tudomást,[5] amely az első mozzanata a két tudós között az évek folyamán zajló hosszú és gyümölcsöző szellemi találkozásnak. Schmitt ugyanennek az évnek a végén meghívja Kosellecket magához a megírandó doktori disszertációjáról szóló hosszas beszélgetésre.[6] A találkozásra Koselleck kérésére 1953 decemberében kerül sor.[7] 1954 végén Schmitt „nagy örömmel" megújítja korábbi meghívását, hogy legyen elegendő idejük a hosszú dialógusokra.[8] A levelekből arra következtethetünk, hogy ama személyes „hosszú dialógusok" tárgyát elsősorban Koselleck doktori disszertációja képezte, s ez egyik fő témája marad az 1953 és 1959 közti intenzív levélváltásnak. Emellett számos levélben megjelenik a Hamlet-tematika, mely ez idő alatt Schmitt érdeklődésének középpontjában áll. Koselleck Lilian Winstanley Hamlet-könyvecskéjéről ír egy recenziót,[9] amely azért jelentős, mivel Schmitt az 1956-ban megjelent *Hamlet oder Hekuba* című művéhez gyűjti ez idő tájt a szakirodalmat. Így a beszélgetés tárgyát másrészt Schmittnek – a már említett – *Hamlet oder Hekuba* c. megírandó munkájának tárgya képezi, melyről Schmitt korábban (1955-ben) Düsseldorfban konferencián tartott előadást. Koselleck 1953 novemberében elküldi Schmittnek disszertációja kéziratát, kérve, hogy juttassa azt el Hanno Kestingnek is.[10] Schmitt koselleckinek nevezi a munkát, amolyan „szokásostól eltérő munkának", megkérdezve: „vajon

a kilencvenes években Schmitt amerikai recepciójában látott napvilágot, mely másodlagos a nyugat-európaival szemben, így először senki sem vélte komolyan a felállított hipotézist – miszerint Schmittet Morgenthau kritikája és mély analízise ihlette volna a „szöveg" módosításra –, és a rá hozott bizonyítékokat. Ma nyugat-európai tanulmányokban is találkozhatunk e tézis komoly, szakszerű vizsgálatával. A feltett kérdésekre a választ akkor kaphatjuk meg, ha kronologikus módon vizsgáljuk Schmitt és Morgenthau viszonyát, az írásaikban jelen levő egymásra gyakorolt kölcsönös hatást. A fentiekben láthattuk, hogy kölcsönös hatástörténetről beszélhetünk, holott a szakirodalom csak egyoldalú hatásról beszél. Vö. Tódor Imre: *A politikai fogalmának „változásai" Morgenthau és Strauss kritikái nyomán*. Erdélyi Múzeum LXXXVI(2014). 3. 29–39, különösen 31–35.

[4] Nachlass Carl Schmitt, Staatsarchiv Düsseldorf. Reinhart Koselleck–Carl Schmitt: Briefwechsel (1953-1980). = NCS, RW 265 (Nr. 8130–8183, 18712–18713, 13192–13194, 21058, 21142, 21148, 21223); RWN 260–261; RWN 260–386.

[5] Koselleck Schmitthez címzett levele, 1953. január 21. (RW 265, 8131.)

[6] Schmitt Koselleckhez címzett levele, 1953. november 11. (RWN 260–386, 3.)

[7] Koselleck Schmitthez címzett levele, 1953. november 29. (RW 265, 8134.) és Schmitt válasza Kosellecknek, 1953. december 2. (RWN 260–386, 4.)

[8] Schmitt Koselleckhez címzett levele, 1954. december 14. (RWN 260–386, 8.)

[9] Vö. Reinhart Koselleck: *Hamlet, Sohn der Maria Stuart*. = *Begriffene Geschichte*. Szerk. Hans Joas–Peter Vogt. Berlin 2011. 169–170.

[10] Koselleck Schmitthez címzett levele, 1953. november 2. (RW 265, 8133.)

hogyan reagálnak majd annak elolvasása után a heidelbergi vizsgáztatók".[11] Az 1953. decemberi Schmittnél tett látogatása után Koselleck a következőket írja: „hála azokért a kritikákért, amelyeket Ön disszertációm kapcsán megfogalmazott", kiváltképp „a történelmi időnek a szisztematikus fölötti prioritására való hivatkozásáért".[12] Koselleck lépésről lépésre tudósítja Schmittet disszertációja fejlődéséről, valamint a szóbeli vizsgának a részletes leírásáról és a disszertáció doktori bizottság előtti megvédésének lehetséges időpontjáról.[13] A következő hónapokban Schmitt Koselleck disszertációjának a fejleményeiről, valamint publikálásáról érdeklődik.[14]

Koselleck 1955 januárjában küldi el Schmittnek a disszertáció kéziratát, melyet időközben – 1954. november 24-én – már publikált is, a következő ajánlással: „Carl Schmitt professzor úrnak, hálás emlékezéssel azokra a dialógusokra, amelyek nélkül ez a szöveg nem íródott volna meg. Reinhart Koselleck. Hannover, 1955. január."[15] Ugyanez az ajánlás kerül a négy évvel később, 1959-ben publikált szöveg elé is, melyet ugyanazon év júniusában Koselleck postáz is Schmittnek. Kísérőlevelében[16] Koselleck válaszol Schmittnek ama pár nappal azelőtti kérdésére, miszerint a Historisch-Politisches Buch c. folyóirat megkeresésének eleget téve – mely arra kérte, hogy recenzeálja a *Kritika és válság* című könyvet – örömmel írna recenziót a megjelent könyvről, bár kérdéses, hogy a jelenlegi szituációt figyelembe véve mennyire lehet szerencsés az Koselleck számára: „én szívesen írnék, de nem tudom megítélni, hogy az a jelenlegi szituációban Önnek mennyire lehet kívánatos".[17] Koselleck kedves, udvarias és biztató hangnemben válaszol Schmitt kissé fél(t)ő kérdésére: „éppen a könyvemet küldtem el Önnek, amikor hozzám érkezett szívélyes kérdése. Nagyon örülnék, ha Ön írna egy recenziót […]. Egy ilyen recenzió éppannyira lenne számomra „kívánatos", mint amennyire a professzor úrnak címzett ajánlásom is jelzi a *Bevezetőben*."[18] Schmitt júniusban el is küldi Koselleck könyvéről írt első megjegyzéseit, melyben pontosítja, hogy a két szöveget (disszertáció, könyv) összevetve jobbítás fedezhető fel, de utóbbinál mégsem győzi meg az alcímben előforduló „pathogenezis" fogalma.[19] Ugyanebben a levelében Schmitt megkérdezi, hogy van-e valamilyen sajátos preferenciája a megírandó recenzió kapcsán, amire Koselleck azt válaszolja, hogy kiváltképp a módszertani kérdésekre fókuszáljon.[20] Majd végül maga Koselleck választhat ama két recenzióváltozat közül, melyeket Schmitt elküld neki, hogy melyik változat kerüljön publikálásra.[21] A recenzió megírása utáni nap Schmitt hatalmas megjegyzéssel látja el a *Kritika és válság*ot, ugyanis az elküldött levélben kifejezte azt a kívánalmát, miszerint szeretné, ha személyesen is találkoznának, és mélyrehatóan megtárgyalnák a felmerült problémákat, javaslatokat.[22] Tehát a levélváltás által jól nyomon követhető Schmitt Koselleckre gyakorolt hatása, és ugyanakkor

[11] Schmitt Koselleckhez címzett levele, 1954. november 11. (RWN 260–386, 3.)
[12] Koselleck Schmitthez címzett levele, 1953. december 30. (RWN 260–1, 18.)
[13] Koselleck Schmitthez címzett levele, 1954. február 14. (RW 265, 8135.)
[14] Schmitt Koselleckhez címzett levele, 1954. május 14. (RWN 260–386, 6.)
[15] Koselleck Schmitthez címzett levele, 1955. január. (RWN 260–1, 19.)
[16] Koselleck Schmitthez címzett levele, 1959. június 3. (RW 265, 8150.)
[17] Schmitt Koselleckhez címzett levele, 1959. május 29. (RWN 260–386, 17.)
[18] Koselleck Schmitthez címzett levele, 1959. június 3. (RW 265, 8150.)
[19] Schmitt Koselleckhez címzett levele, 1959. június 9. (RWN 260–386, 18.)
[20] Koselleck Schmitthez címzett levele, 1959. június 18. (RW 265, 8151.)
[21] Schmitt Koselleckhez címzett levele, 1959. június 21. (RWN 260–386, 19.) és Koselleck Schmitthez címzett levele, 1959. július 3. (RW 265, 8152.). Mindkét recenzió megtalálható: RWN 260–386, 19.
[22] Schmitt Koselleckhez címzett levele, 1959. június 21. (RWN 260-386, 19.)

segítséget nyújt a disszertáció előkészítéséről és annak publikálásáról kialakítandó kép körvonalazásában is.

A továbbiakban vizsgáljuk meg azt a periódust, amelyben a két általunk vizsgált szerző találkozására sor kerül, mely nem más, mint Schmitt alkotóperiódusának utolsó, negyedik, szakasza. Schmitt utolsó periódusát a kényszerű visszavonultság jellemzi, amikor az új történelmi-politikai kontextus függvényében újragondolja, mintegy néhol revideálja korábbi álláspontjait. Érdekes és figyelemre méltó tény, hogy bár 1945-ben Schmittet eltiltották a tanári katedrától, akkor is és ma is több „tanítványa" volt/van a németországi és külföldi egyetemeken, mint bármelyik korabeli professzornak. Köztük vannak olyan tanítványok, akik sose tanultak nála, és különböző tudományterületeken alkotnak: politika- és irodalomtudósok, jogászok, teológusok és szociológusok, valamint történetfilozófusok. Még ennél is figyelemreméltóbb, ahogy a Schmitt-recepció keresztül-kasul átjárja a politikai mezőket.[23]

Így bátran kijelenthetjük, hogy egy generáció él Schmittből. Az ötvenes évek diákjai, a tulajdonképpeni „*harmadgenerációs*" diákok, különböző gravitációs központokból (Hamburg, Göttingen, Heidelberg, Tübingen stb.) kerültek Plettenbergbe. Mindezek közül *Heidelberg*[24] emelkedik ki és képezi a hídfőt. Ők már Schmitt tanítványainak (pl. Forsthoff, Weber, Kaiser stb.) a tanítványai („*unokatanítványok*"), míg mások Schmitt barátainak a gyermekei (pl. Sombart, Popitz stb.). Annyi bizonyos, hogy az új generáció nem a nemzetiszocializmust keresi Schmittben. Kiemelt jelentőségű Koselleck és a többi ún. *harmadgenerációs* diák (pl. Böckenförde) Schmitt intenzív recepciója körül kifejtett tevékenysége, hisz nélkülük ma kesztyű nélkül nem is nyúlhatnánk Schmitt műveihez. Koselleck ráadásul intézményileg is részt vett abban a bizottságban, amely Schmitt műveinek az elrendezését, újrakiadását hivatott elvégezni.

A „plettenbergi hálózat" már korán felismerte, hogy ők egy elit kört alkotnak. Nicolaus Sombart tudósít erről, aki már gyerekkorától – édesapja (Werner Sombart) által – ismeri Schmittet,[25] és arról az egyetemista körről beszél („Fanclub"), amelynek a beszélgetéseiben Schmitt „jelen volt, annak ellenére, hogy fizikailag ez nem nyilvánulhatott meg".[26] Sombart a következő kérdést teszi fel: „Nem kellett volna egy »Carl Schmittel történő levelezéseket« tartalmazó kötetet kiadnunk, amely Altmann, Kesting, Koselleck, Scheibert, Schnur, Krauss, Warnach stb. -tól és -hoz írt leveleket a háborútól kronológiai sorrendbe gyűjti? (A legjobbakat

[23] Heinrich Meier: *Carl Schmitt, Leo Strauss und „Der Begriff des Politischen". Zueinem Dialog unter Abwesenden*. Stuttgart–Weimar 1998. 145–146. Ugyancsak erről tanúskodnak Schmitt 70. (*Festschriftfür Carl Schmitt*), valamint 80. (*Epirrhosis. Festgabefür Carl Schmitt*) születésnapjára írt kötetek szerzői is, valamint egy évvel halála után szervezett első konferencián (Speyer, 1986. október 1–3. – vö. *Complexio oppositorum. Über Carl Schmitt*. Szerk. Helmut Quaritsch. Berlin 1988) megfogalmazott tanúságok, szövegek. Maga Koselleck is írt tanulmányt az *Epirrhosis*ba *Vergangene Zukunft der frühen Neuzeit* címmel. (Reinhart Koselleck: *Vergangene Zukunft der frühen Neuzeit = Epirrhosis. Festgabefür Carl Schmitt.* Szerk. Hans Barion, Ernst-Wolfgang Böckenförde, Ernst Forsthoff, Werner Weber. Berlin 2002. 549–566.)

[24] A heidelbergi egyetemen jár néhány szemesztert Schmitt lánya, Anima; valamint a heidelbergi kórházban ápolták Schmitt második feleségét, Duschkát, aki 1950-ben rákbetegségben hunyt el. Schmitt heidelbergi tartózkodása alatt Ernst Forsthoffnál vendégeskedik. Vö. Dirkvan Laak: *Heidelberg und andere*. = Uő: *Gespräche in der Sicherheit des Schweigens*. *Carl Schmitt in der politischen Geistesgeschichte der frühen Bundesrepublik*. Berlin 2002. 186–192; vö. Nicolaus Sombart: *Rendezvous mit dem Weltgeist. Heidelberger Reminiszenzen 1945–1951*. Frankfurt am Main 2000. 204. Koselleck kétévi hadifogság után (1947) érkezik a heidelbergi egyetemre. Vö. Ivan Nagel: *Der Kritiker der Krise*. = *Begriffene Geschichte* 94–95.

[25] Vö. Nicolaus Sombart: *Ifjúkor Berlinben. 1933–1943*. Bp. 2000. 253–281.

[26] Nicolaus Sombart: *Rendezvous mit dem Weltgeist. Heidelberger Reminiszenzen 1945-1951*. Frankfurt am Main 2000. 193. Schmitt és Sombart viszonyáról lásd még Dirkvan Laak: *i.m.* 266–271.

természetesen.) Azt hiszem, hogy a mi körünk a történelem színe előtt mint a háború utáni német szellemi élet gyümölcsöző centruma tárulkozna fel.”[27] Egy vakmerő és hibrid gondolat! Schmitt hatása épp ekkor kezdett csírázni. Sombart később a legnagyobb szerénységgel a következő módon emlékszik vissza a Sombart, Kesting, Koselleck trióra: „Faust, Mephisto és Wagner”, ahol ő magának Faust, Kestingnek Mephisto, valamint Kosellecknek Wagner szerepét szánta.[28] Schmittnek ehhez az akadémiai környezethez társítandó pozíciója ambivalens, hisz egyrészt még a tanítástól és a tanári katedrától való eltávolítása miatt szenved, másrészt a „Sombart, Kesting és Koselleck” csoportján keresztül mégis érvényesíteni tudja – az ezoterikus szerepe által – az „ellenegyetemi beállítódását”.[29]

Reinhard Mehring koncepciója szerint a *fogalomtörténet*[30] módszerének elemzése (*Begriffsgeschichte*) teremti meg Schmitt és Koselleck között a kapcsolatot. Koselleck Dipperrel folytatott beszélgetésében a következőket mondja a fogalomtörténet kapcsán: „és végül Carl Schmitt volt az, aki következetesen utalt a jogi fogalmak politikai következményeinek terhére. Arra hívta fel a figyelmemet, hogy a fogalmakat hasonlítsam össze, és mindig tegyem fel a mit is jelent az adott fogalom az adott időben, hol és kinek szól kérdést. És ezt a rigorózus kérdésfeltevést mint briliáns módszertani elvet a Diktatúra című művében alkalmazta is.”[31] Mehringgel együtt úgy véljük, hogy a legfontosabb hatás, mely nyomon követhető, a fogalomtörténet, a politikai ellenfogalmak szemantikája stb. vizsgálata, melyet Koselleck explicit módon Schmitt-től kölcsönöz. Németországban a hetvenes évektől kezdve két nagy projekt indul be és valósul meg, a 1) *Geschichtliche Grundbegriffe* (szerk. Brunner, Conze, Koselleck), 2) *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (szerk. Ritter) nagyszabású munkák megírása. Előbbi esetében Koselleck Schmittet a saját tudományterület (jogtudomány) keresztapjának nevezi.[32]

Ebből adódóan írásunk Schmitt „politikai” fogalmának kritériumát – *barát és ellenség megkülönböztetése* – taglalva Koselleck két olyan tanulmányára utal, melyekben a politikai ellenfogalmak szemantikája és az ellenségfogalmak elemzését végzi el az ellenségkonstruálás perspektívájának tükrében. Dirk van Laak Schmittről alkotott mélyre szántó recepciójában csak felületes módon tárgyalja a korai köztársaság korában szerepet játszó Koselleck személyét. Könyvében nem utal Koselleck *Kritika és válság* című munkájának Schmitthez közelíthető voltára, a hangsúlyt inkább Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmak elméletének schmitti recepciójára helyezi, amelynek kapcsán Schmitt barát-ellenség megkülönböztetését prominens módon tárgyalja. Úgy véljük, hogy e ponton is kimutatható Schmitt Koselleckre gyakorolt, bár kevésbé intenzív és újra/továbbgondolt hatása.

[27] Idézi Dirkvan Laak: *i.m.* 268.

[28] Nicolaus Sombart: *Drei Freunde*. = Uő: *i.m.* 250–267. Sombart magát optimistának, teljesen naiv, pozitív jelenléttel levőnek, igazi utópistának, Kestinget pesszimistának, amolyan mélyen szkeptikus beállítódású, mondhatni eszkatologikus személynek írja le, míg Koselleckett melankolikusnak, realistának és pragmatikusnak beállítva, ideológiakritikus történészként jellemzi.

[29] Vö. Manfred Lauermann: *Carl Schmitt – jenseits biographischer Mode. Ein Forschungsbericht 1993. = Die eigentlich katholische Verschärfung… Konfession, Theologie und Politik im Werk Carl Schmitts*. Szerk. Bernd Wacker. München 1994. 313.

[30] Reinhard Mehring: *i.m.* 138–168.

[31] Reinhart Koselleck: *Begriffsgeschichte, Sozialgeschichte, begriffene Geschichte. Reinhart Koselleck im Gespräch mit Christof Dipper*. Neue Politische Literatur 43(1998). 187–205. (187.)

[32] Reinhart Koselleck: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache.* Frankfurt am Main 2006. 11.

Ellenségkonstruálás[33]

Miért foglal el Schmitt politikaelméletében központi szerepet az *ellenség* fogalma? Azért, mert ellenség nélkül nincs politika. Schmitt *A politikai fogalma* című híres művében a *politikai* fogalmát definiálja, pontosabban fogalmazva, annak *kritériumát* kutatja,[34] mely *sajátos* politikai kategóriák által vázolható fel. Melyek lennének ezek a sajátos politikai kategóriák? Ahogyan az etikában a jó és a rossz, az esztétikában a szép és a rút vagy a gazdaságban a hasznos és haszontalan, úgy a politikainak is megvan a saját kritériuma, mely nem más, mint a *barát és ellenség megkülönböztetése*.[35] Koselleck szerint Schmitt a politikai *formális* meghatározását adja: „Carl Schmitt tudományos érdeme, hogy az osztályok és népek között funkcionálisan létező és ideológiailag értelmezett, mindenkor szubsztanciálisan artikulált ellentétet oly mértékig formalizálta, hogy már csak a lehetséges ellentétek alapstruktúrája maradt meg."[36]

Pontosítanunk kell, hogy Schmittnél az (1) *ellenség* alapvetőbb fogalom, mint a barát, mert konstitutív, és ugyanakkor aszimmetrikus szerepe van; a (2) *barát*ról nem is tárgyal, nem is definiálja, csak az 1938-ban írt korolláriumában tesz rövid utalást, azt is kizárólagosan filológiai értelemben.[37] Amennyiben a barát semmilyen teherhordó funkcióval nem bír Schmitt elméletében, hisz a barát az, aki engem elfogad, elismer, igazol, tehát nem történik konfrontáció, ami által identitásom körvonalazódna, akkor jogos az a Schmittel szembeni kritika, hogy elméletében az ellenség *primátusáról* beszélhetünk. Schmitt műve 1963-as kiadásának előszavában visszautasítja az ellenség elsődlegességével kapcsolatos vádat, és azt a közvélemény által terjesztett általánosságnak, sztereotípiának tartja.[38] Végül a (3) *megkülönböztetés* pedig döntést jelent, hogy az adott és aktuális helyzetben kit tekintek barátnak, illetve ellenségnek. A megkülönböztetésnek egzisztenciális súlya és tétje van, hisz az ellenség egzisztenciális minőség. A barát és ellenség megkülönböztetése révén teremtünk önmagunk számára sajátosan politikai létezést. A megkülönböztetés értelme pedig, hogy „megjelölje az összekapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát".[39]

Mielőtt válaszolnánk a *ki is az ellenség* kérdésre, vizsgáljuk meg *milyen ellenségről* is beszél Schmitt. Amikor Schmitt kapcsán ellenségről beszélünk, akkor mindig *politikai* értelemben

[33] E rész bővebb tárgyalását lásd Tódor Imre: *A politikai konstitutív a(nta)gonisztikus dimenziója. Carl Schmitt konfliktusos politikai filozófiájáról*. Kvár 2015. 161–183.

[34] Schmitt *A politikai fogalma* 1963-as kiadásához írt előszavában pontosítja munkájának módszerét: „olyan munka ez, mely nem kezdődhet időtlen lényeg-meghatározásokkal, hanem először csak kritériumokat rögzít." Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. Bp. 2002. 7. Érdekes, hogy „A politikai fogalma" nem „fogalom", hanem „kritérium".

[35] „A specifikus politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a *barát* és *ellenség* megkülönbözetése. Ez egy kritérium értelmében nyújt fogalmi meghatározást, nem kimerítő definícióként vagy a tartalom megjelöléseként." Uo. 19.

[36] Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Bp. 1997. 80.

[37] Carl Schmitt: *i.m.* 74. Schmitt hangsúlyozza, hogy a barát és ellenség fogalmak mind a német, mind más nyelvekben eltérő nyelvcsaláddal és logikai szerkezettel rendelkeznek. Bár itt is fogalomtörténeti fejlődést észlelhetünk, hisz a régebben szűk értelemben vett barát fogalma a 19. századtól kezdve tágabb értelemmel bír. A korolláriumhoz fűzött hivatkozásában egy új nyelvtudományi problémát vázol fel. Elképzelhetőnek tartja, hogy a F*r*eund (barát) szóban levő *r* betű infixum, így akár a Feind (ellenség) szótövéhez illesztett toldalék is lehetne, ugyanúgy, mint a F*r*ater (szerzeteseknél használatos testvér, atya) – Vater (apa, atya), vagy d*r*ei (három) – zwei (kettő) esetében. Vö. uo. 93.

[38] „A jogi fogalom minden mozgása dialektikus szükségszerűséggel a tagadásból ered. A jogi életben, ugyanúgy, mint a jogelméletben, a tagadás bevonása minden mást jelent, csak nem a tagadott »elsődlegességét«." Uo. 11.

[39] Uo. 19.

vett (külső) ellenségről van szó, ami eltér a mindennapi belső (magán, személyes) ellenség képétől. Többen azzal a kritikával illették Schmitt ellenségfogalmát, hogy *nem differenciált*, bár Schmitt olvasatában világos, hogy ő az ellenség fogalmát nem az ellenfél, vetélytárs, vitapartner, versenytárs értelmében, hanem konkrét, egzisztenciális értelemben használja. Nála az ellenség nem fiktív, metaforikus és normatív, hanem igenis létező valóság, melynek a legjobb konkrét szemléltető példája, hogy a különböző népek mindig is barát–ellenség szerint csoportosultak, ami ma is valóságos, reális lehetőségként van jelen. Tehát amikor ellenségről beszél, akkor nem magánellenfélről, hanem kizárólagosan *politikai*, nyilvános ellenségről van szó.

Ki is az ellenség?

Az ellenségnek nem kell esztétikailag rútnak, morálisan rossznak, gazdaságilag versenytársnak lennie, ahogyan azt Umberto Eco a *Costruire il nemico* című írásában[40] vázolja. Econál is – Schmitthez hasonlóan – az ellenség a másik, az idegen, és nem szükségszerű, hogy léte fenyegessen bennünket. Másfélesége, azaz természeti adottságai, elegendő kritérium, hogy ellenségnek tekintsük. Számára az ellenség nemcsak az, aki kívül áll rajtunk, hanem az is, aki belül van, itt van közöttünk.[41]

„Az ellenség mindig a Másik" – írja Schmitt *Ex captivitate salus* című visszaemlékező írásában. Az ellenség tehát *Más,* mint mi vagyunk, és az, hogy mi kit tartunk idegennek, másnak az a mi saját szubjektív döntésünk, mondhatni egyike a legmélyebb egzisztenciális döntéseinknek. Ilyen körülmények között a *politikai* valójában átfogja egész életünket, annak bármely dimenziójában felléphet, sőt bármikor uralma alá hajthatja az élet többi vonatkozását is. Nem szükségszerű, hogy ellenségem etikailag rossz legyen, vagy esztétikailag csúnya legyen, vagy gazdaságilag károm származzon belőle. Tehát nem vetélytársról vagy ellenfélről beszél, ahogyan azt a liberálisok teszik. Edelman szerint az ellenfél és ellenség közt levő különbségtétel abban nyilvánul meg, hogy míg az ellenfél a folyamatra, addig az ellenség a másik természetére összpontosít, melyet adott vonások jellemeznek.[42] Nem szükséges, hogy léte fenyegessen bennünket. Ez Schmitt gondolatiságának az újdonsága.

Ki hát az én ellenségem? Bárki. Milyen kritérium alapján választom ki ellenségem? Semmilyen. Végeredményben *döntés* (szubjektív döntésem) és értelmezés kérdése, hogy kit, mikor, miért tartok ellenségnek, mely ugyanakkor a „*semmiből születik meg*". Hasonlóan a *kivételes állapot*ról való döntésemhez[43] ez mondhatni egyike a legmélyebb egzisztenciális döntéseinknek. Az ellenség kijelölése mint döntés a politikai viszonyrendszer kulcsmomentuma. Tehát minden embernek magának kell eldöntenie,[44] semmiféle alap és kritérium megléte nélkül, hogy kit, hol, miért, mikor jelöl ki ellenségének. Ugyanakkor az ellenség kijelölése *értelmezés* kérdése is, mely nem stabil, hanem változó, mivel szubjektív, személyes döntésem adott időben és helyen; így fennáll annak a lehetősége is, hogy ugyanaz a kritérium később

[40] Umberto Eco: *Construire il nemico.* = Uő: *Construire il nemico e altri scritti occasionali*. Milano 2011. 9–36.

[41] Például aki rút (bűnözők, prostituáltak stb.), aki büdös (cigány, zsidó), aki az alsóbb osztályhoz tartozik, továbbá a történelem porondján megjelenő boszorkányok, leprások stb. Uo. 12–30.

[42] Murray Edelman: *Politikai ellenségek konstruálása*. = *Az ellenség neve*. Szerk. Szabó Márton. Bp. 1998. 90.

[43] Vö. Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Bp. 1992. 16.

[44] Vö. Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. 19.

EME

más jelentőséggel fog bírni. Az ellenség tehát nem „természeténél fogva adott",[45] ahogyan azt láthattuk Eco és Koselleck esetében, hanem a személy szubjektív döntése – ez tulajdonképpen Schmitt újdonsága, és ezért illetik egyes szerzők politikai filozófiáját a *decizionista* jelzővel.[46]

Döntésem ugyanakkor önkényes, azaz szubjektív, mivel nem egy harmadik személy dönti el, hogy mely konfliktusomat kellene kitüntetettnek (barátság) tekintenem, és melyiket kellene ellenségesnek (a másik felett ellenségnek) nyilvánítanom. S mivel egy meghatározatlan értelemben természetesen mindenki „más", ezért a mindenkori, ellenséget alkotó másság meghatározása teljesen önkényes. Döntésem pedig szükségszerű, hisz ezáltal egyrészt önmagamat határozom meg, azaz önazonosságképző funkciója van,[47] másrészt beazonosítom ellenségem fizikai létét. Úgy is fogalmazhatok, hogy ellenségem által tudom meg, hogy ki is vagyok, az ő léte segít, mintegy szükségszerűvé teszi a saját létemről való tudatot. Az egészet viszont úgy is felfoghatom, hogy az ellenségem az a személy, aki az én létemet fenyegeti, azaz pontosan az ellentéte az első interpretációnak. Ilyen körülmények között kijelenthetjük, hogy ellenségem által létezem, ő adja meg létem intenzitásának a legvégsőbb fokát, azaz még radikálisabban kifejezve: nélküle nem is létezhetek.

Miért van szükségünk az ellenségre?

Mindennapi életünkben arra törekszünk, hogy egyrészt saját magunkat, másrészt az idegent nevezzük meg. Saját magunk megnevezése, öndefiníciója pedig csak a másik, az idegen, az ellenség által lehetséges. „Olyan lények vagyunk, akiknek szükségük van ellenségre."[48] Eco kijelentéséből feltett kérdésünkre azt a választ adhatjuk, hogy emberi lényegünk velejárója az ellenség léte. Az ő léte szükséges, mert általa tudom meg, hogy *ki is vagyok* valójában. Az ő léte személyem identitását teszi lehetővé, így célom nem a megsemmisítése, hanem a létrehozása és fenntartása. Az emberek azért kreálnak maguknak ellenséget, mert ezáltal megerősödik bennük az elkötelezettség érzése.[49] Ugyanakkor a fenyegető ellenség megidézése bármikor jól jöhet például politikai támogatottság szerzésére is,[50] főképp, ha az az ügy támogatottságát segíti elő. Ilyenkor érdemes magát a fenyegetettséget eltúlozni,[51] azaz olyan tulajdonságokkal ruházni fel az ellenséget, mely veszélyt jelent az állam fő jellemzőjére, az *egység*ére. Ha ez így van, akkor az állam maga döntheti el, hogy kit nyilvánít ellenséggé. Elvileg bárkit, és erről egy állam sem mond(hat) le.[52] Éppen ezért nem szükségszerű, hogy rossz viszonyban legyek az ellenséggel,

[45] Az ellenség nem szabad politikai döntés, természeténél fogva adott, tőlünk különböző emberek alkotják.

[46] Lásd Gedő Éva *Carl Schmitt decizionista politikai filozófiája* című doktori értekezését. Vö. Gedő Éva: *Válasz Geréby Györgynek, Karácsony Andrásnak és Cs. Kiss Lajosnak*. Jogelméleti Szemle (2006)1.

[47] „Ellenségeink alapján határozzuk meg önmagunkat." – Carl Schmitt: *Ex captivitate salus*. Máriabesnyő-Gödöllő 2010. 58.

[48] Umberto Eco: *i.m.* 35.

[49] Lásd az Amerikai Egyesült Államokat ért 2001. szeptember 11-i „támadás" utáni az emberekben kiváltott elkötelezettség érzését. Az eseményekről készült film kockáin (Oliver Stone: *World Trade Center*, 2006) is ez jelenik meg.

[50] Lásd David Cameron brit miniszterelnök negatív politikai kampányát, melyben a romániai és bulgáriai bevándorlók ellen kampányol, ezzel mintegy megjelölve az ország potenciális ellenségét. http://www.guardian.co.uk/uk/2013/jan/27/uk-immigration-romania-bulgaria-ministers (Letöltve: 2015. március 22.)

[51] Vö. Murray Edelman: *i.m.* 88–89.

[52] Lásd az USA elnöke, George W. Bush a 2001. szeptember 11-i „merénylet" után pár nappal a Kongresszus előtt megnevezi, azonosítja az ellenséget: az Oszama bin Laden vezette al-Khaida terrorista szervezet.

EME

esetleg ismerjem, sőt jövedelmező üzletet is köthetek vele, tehát nem személyes ellenségről beszélünk.

Ellenségem adja meg létem *intenzitásának* a legvégsőbb fokát,[53] azaz még radikálisabban kifejezve: nélküle nem is létezhetek. „Nem halok meg, hiszen ellenségem él" – írja Schmitt a háború utáni naplójegyzetében,[54] azaz életben maradásának feltétele az ellenség megléte. Ez a negatív önazonosság lenne a „politika belső logikája"? Igen, hisz láthattuk, hogy az ellenség identitásunk fontos elemévé vált, az emberi természet lényegéhez tartozik, és ugyanakkor a politikai lényegéhez is.

Ha nincs ellenség, ha nem jelölöm ki (nem döntök amellett, hogy eldöntsem ki az ellenség), akkor identitásválságba kerülök. Ez vonatkozik a nemzetekre is: ha egy nemzet nem nevezi meg, nem alkotja meg az ellenséget, politikailag meg fog szűnni.[55] Ezért ha nem létezik ellenség, akkor teremtenem kell, rá kell vennem magam a döntésre: *barát-ellenség megkülönböztetésére*, nem úgy, mint például a görögöknél, akiknél a „természetüknél fogva adottak", „területileg elkülönülten élők" voltak a barbárok.[56] Körösényi a fenti elméletet a *nemzetépítés* példájával szeretné megalapozni. Szerinte az amerikai külpolitika azért sikeres – szemben az EU politikájával –, mert nem mulasztotta el az ellenségképzést, mivel az ellenség által a nemzet egysége és hatalmi pozíciója szilárdul meg. Ezzel ellentétben az EU politikája, mely köztudottan a békére törekszik, azaz elkerüli a megkülönböztetést, mintegy menekül a *politikai* elől, meg fog politikailag szűnni.[57] Az EU közös értékekre, gazdaságra épülő politikája a liberális felfogást tükrözi, melynek Schmitt a legnagyobb bírálója.[58]

Schmitt azt veti – joggal – a liberalizmus szemére, hogy az ellenséget tagadván egy pacifikált, politikamentes világot kreálnak, ugyanis az ellenséget tagadni annyi, mint a békét tagadni. A kérdés az, hogy az ellenség tagadásának következménye miben fog megnyilvánulni? Schmitt a lehető legjobban közelítette meg a kérdéskört, melyről az 1938-ban írt tanulmányában, később *A politikai fogalmá*hoz illesztett második korolláriumában tárgyal. Itt ismét „Genf" és „Versailles" elleni harca realizálódik, ugyanis a versailles-i szerződésben a politikai ellenséget tagadják, és megfosztják politikai vitapartneri minőségétől, ezáltal morális ideológiai szempontból gonosztevővé degradálják. A politikai ellenség kiiktatása következményeként a nemzetközi jog értelmét veszítette, mert így a büntetőjog egyik formájává vált.[59] A Kellogg-paktum törvényen kívül helyezte a háborút, és így legalábbis elméletileg az ellenséget is felfüggesztette. Ezek alapján néhány jogász – Schmitt Hans Wehrberget említi – a japán csapatok Kínába való bevonulását (1932-es mandzsúriai konfliktus kapcsán) nem minősítették háborúnak, mert betartották a Kellogg-paktum előírásait.[60]

[53] Vö. Carl Schmitt: *A politikai fogalma* 19, 21, 26.

[54] Carl Schmitt: *Glossarium. Aufzeichnungen der Jahre 1947–1951.* Szerk. Eberhard Freiherr von Medem. Berlin 1991. 199.

[55] „Amíg egy nép a politikai szférájában létezik, addig e népnek magának kell meghatároznia a barát és ellenség megkülönböztetését […]. Ebben rejlik politikai létezésének a lényege. Ha már nem rendelkezik e megkülönböztetésre irányuló képességgel vagy akarattal, akkor politikailag megszűnik létezni." Carl Schmitt: *i.m.* 34.

[56] Vö. Reinhart Koselleck: *Feindbegriffe.* = Uő: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache.* Frankfurt am Main 2006. 276.

[57] Körösényi András: *A barátság politikája versus az ellenségesség politikája.* Századvég 38(2005). 4. 138.

[58] „A liberális gondolkodás fölöttébb szisztematikus módon kerüli meg vagy hagyja figyelmen kívül az államot és a politikát, s ehelyett az etika és gazdaság, a szellem és üzlet, a művelődés ls tulajdon különnemű szféráinak tipikus ellentétességében mozog." Carl Schmitt: *i.m.* 48.

[59] Uo. 74.

[60] Uo. 78.

Mire is jó tehát a politikai ellenség? Egyrészt saját (nemzet) identitásom meghatározására, másrészt saját (nemzet) értékrendszerünk, saját erényünk fellendítésére. Tehát az ellenségmeghatározás és az önmeghatározás kölcsönösen felidézik egymást. Miért is van szükségünk az ellenség létére? – szólt alfejezetünk kérdése. Azért, mert az ellenség nélkülözhetetlen az öndefinícióhoz, sőt saját létem intenzitása annak függvényében növekszik, amilyen mértékben fokozódik az ellenségeskedés. Mindezek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy valódi létet éppen az ellenség által nyerünk.[61]

Hogyan konstruáljuk meg ellenségeinket?

A történelem folyamán minden nép teremtett magának ellenséget. A 20. században az ember már nem úgy konstruál ellenséget, hogy gyűlölettől elvakultan, irracionális érveléssel hozakodik elő elképesztő elképzelésekkel. *Fogalmak* által hozza létre, mely fogalmak nem elvontak, nem szociológiai és antropológiai jelleggel rendelkeznek, hanem *teremtő* tényezővel. Mit is jelent mindez? Minden társadalmi csoportnak, legyen az állam, párt, egyház stb., szüksége van olyan fogalmakra, amelyek csak rá vonatkoznak, amelyek által magára ismer, kizárva a körből mindazokat, akik nem rendelkeznek eme jellemzőkkel, ezáltal behatárolva, mintegy meghatározva önmagát. Amint fentebb említettünk, ezek a fogalmak nem elvontak, hanem igenis konkrétak, ugyanakkor az általánosság, egyetemesség értékelésére használják őket, amiből adódóan csak párban használhatóak. Ezeket a fogalompárokat nevezi Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmaknak.[62] Koselleck a történelem porondján megjelenő három aszimmetrikus ellenfogalompárt veszi górcső alá, nevezetesen: görög–barbár, keresztény–pogány, ember–nem ember (felsőbbrendű–alsóbbrendű ember).[63] Schmittől eltérően, nála az ellenség nem szabad politikai döntés eredménye, hanem már természeténél fogva adott. Koselleck nagy felismerése, hogy ezek az ellenségfogalmak a maguk potenciális valóságát a *nyelv*ben nyerik el. Ez később realizálhatóvá válik, azaz mindig előhívható sztereotípiákként élnek tudatunkban, melyeket bármikor felidézhetünk és felhasználhatunk.

Koselleck szemantikai elemzésében az ellenség konstruálásának az eszköze tehát a *nyelv* és a *beszéd*, ugyanis attól lesz a potenciális ellenségből tényleges ellenség, ha a többiek annak tartják, az ellenség nyilvános megnevezése, kimondása megteremti magát az ellenséget. Szabó Márton szerint[64] ennek több típusa is lehetséges, mint: átdefiniálások, aszimmetrikus nevek, szemantikai oppozíciók, sztereotipizálás, kinyilatkoztatás. Ezzel szemben Schmitt barát–ellenség fogalompárját politikai *formalitása* tünteti ki. Itt immáron szimmetrikus fogalmakról beszélhetünk, hisz itt mindkét fél (barát és ellenség) számára rendelkezésre áll ellenkezőleg is használható ön-, illetve ellenségmeghatározás. Schmitt az ellenségképzés tekintetében formális kifejezéseket használ, s ezáltal annak *passzív történésére* utal.[65]

[61] Gedő Éva: *A politikum fogalma Carl Schmittnél*. Századvég 43(2007). 1. 94.
[62] ReinhartKoselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* 8.
[63] Uo.
[64] Szabó Márton: *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése.* Bp. 2006. 71–83.
[65] Gedő Éva: *Egzisztencia és normativitás. Megjegyzések Schmitt politikumfogalmához.* Világosság (2010)ősz. 95–96.

Konklúzió

Vajon valóban képtelenség meglenni ellenség nélkül? Ténylegesen nem lehet ellenség nélkül létezni. Erről tettek bizonyságot a náci és fasiszta típusú rasszista rendszerek, amikor rettentő ellenséget (tűrhetetlen faji érveléssel) találtak ki maguknak. És ugyanezt bizonyítják ma is mindazok a társadalmak, amelyek úgy keresnek valamiféle, ellentmondást nem tűrő közmegegyezést, hogy például a bevándorlók „másságában" lelnek ellenségre.

Honnan származik mindez? Vélhetőleg a mai nyugati (de nemcsak) kultúrában jelen levő idegengyűlöletből, idegentől való félelemből, az idegen minket fenyegető mivoltából adódik az őt kizáró, potenciális ellenségként (*hostis*) kezelő megközelítési mód, amely nem engedi őt befogadó vendégként (*hospes*) kezelni, akinek gondját kell viselnünk. Úgy gondolom, hogy a *migráció* korszakában az ellenség: mint a Másik, az idegen témája, egyike a legfontosabb, legégetőbb politikai-kulturális kérdéseinknek, melynek megoldásában a politikai szféra mellett a saját emberi hozzáállásunk is lényeges. Ebben segíthet Koselleck három tényezőre irányuló figyelmeztetése, melyet tanácsként is vehetünk: 1) Óvakodjunk a sztereotípiáktól! 2) Óvakodjunk a kettőségektől! 3) Használjuk a másik nyelvét! E szempontok figyelembevételével még az is lehetővé válhat, hogy kiderül: *a másik nem ellenség*.[66]

The Enemy-Construction. Carl Schmitt and Reinhart Koselleck
Keywords: Schmitt, Koselleck, correspondence, construction of the enemy, distinction between friend and enemy

In the first part of our paper we are trying to reconstruct the relationship between Schmitt and Koselleck based on their *correspondence* (1953–1980), emphasising the intensive correspondence around Koselleck's dissertation and the actual personal meetings (1953–1959). The second part of our paper, analysing the criterion of Schmitt's concept of the political – *distinction between friendand enemy* –, compares it with two papers of Koselleck (Koselleck: 1979, 1993.) in which Koselleck analyses the semantics of the political anti-concepts and the concepts of enemies in the context of the perspective of the construction of the enemy. We think that Schmitt's impact on Koselleck can be demonstrated at this point as well, though it is less intensive and re- thought / thought further.

[66] Reinhart Koselleck: *Feindbegriffe*. = Uő: *Begriffsgeschichten*. *Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. 283–284.